

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

АНАЛІЗ НІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ТЕМУ «ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ У РІЗНИХ ГАЛУЗЯХ ЕКОНОМІКИ ТРЕТЬОГО РАЙХУ»

Дослідження присвячено аналізу німецької наукової літератури на тему «Політика нацистської Німеччини щодо використання населення окупованих територій у різних галузях економіки Третього райху». У висвітленні теми автор керувався принципами історизму, об'єктивності, аналізу, синтезу, застосовував порівняльний та ретроспективний методи дослідження. Зроблено висновок про те, що на сьогодні ця тема в історичній науці є маловивченою і потребує дальшого опрацювання. Результати дослідження можуть бути використані науково-педагогічними працівниками під час підготовки до лекційних, практичних, семінарських занять у вищих і середніх навчальних закладах; під час написання дисертаційних досліджень, наукових статей, магістерських, дипломних, курсових, рефератів, доповідей, презентацій на цю чи подібну тему.

Ключові слова: Друга світова війна, історіографія, Третій райх, окупаційний режим, примус до праці.

У вітчизняній історичній науці вивченню дій Третього райху щодо залучення населення окупованих територій до різних примусових робіт у роки Другої світової війни присвячено низку праць [1–10]. У період існування СРСР наукові розвідки закордонних істориків, присвячені примусовій праці населення окупованих територій на німецьких підприємствах, або розглядалися під впливом комуністичної пропаганди однобічно, або зовсім замовчувалися. Радянські науковці майже не посилалися у своїх дослідженнях на закордонних колег. Через панування партійних догм не тільки широкому колу суспільства, а й вузьким спеціалістам було майже зовсім невідомо про публікації закордонних істориків на цю тему. Після проголошення незалежності українські науковці дедалі більше використовують у своїх дослідженнях доробок істориків зарубіжжя. Однак наукові праці останніх мають переважно описовий характер. Наше дослідження має певною мірою заповнити прогалини у вивченні цієї проблеми.

Метою роботи є на основі опрацювання публікацій вітчизняних та закордонних істориків зробити критичний аналіз праць німецьких науковців на тему «Діяльність гітлерівської Німеччини у сфері трудових ресурсів окупованих територій у роки Другої світової війни».

Для досягнення мети було сформульовано завдання:

- визначити, які німецькі історики присвятили свої наукові праці історії примусових робітників у роки Другої світової війни;
- провести критичний аналіз праць німецьких істориків.

Історіографія досліджень експлуатації населення з окупованих територій в економіці Третього райху налічує сотні наукових студій, основними з яких є дослідження німецьких та американських істориків, адже вони першими взялися за аналіз цієї проблематики відразу після завершення Другої світової війни. Тему досліджували німецькі дослідники У. Герберт, Т. Франкенбергер, Г. Шварц, К. Гошлер та ін. Їхні праці ми проаналізуємо.

У німецькій історіографії передусім треба звернути увагу на фундаментальну монографію Ульріха Герберта «Іноземні робітники: політика й практика “використання іноземців” у військовій економіці Третього райху» («Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches»), у якій був розкритий соціальний аспект проблеми остарбайтерів. У своєму дослідженні У. Герберт робив значний акцент на залученні спогадів свідків тих подій. Він писав: «...щоб досягти успіху, має постати великий міжнародний усний історичний проект, що складатиметься з інтерв'ю колишніх робітників із різних країн та військовополонених, які працювали на підприємствах Третього райху протягом війни. За допомогою таких інтерв'ю можна насамперед дістати пояснення щодо аспектів, яким офіційна публіцистика не приділяла належної уваги: ставлення переселенців-іноземців до німців і навпаки; чинники спротиву та приховані способи боротьби, а також справжні умови праці та проживання свідків, про що в історичних матеріалах наведено доволі суперечливі твердження» [11]. У своєму дослідженні У. Герберт, зокрема, розглянув умови праці й проживання остарбайтерів військової промисловості в нацистській Німеччині. Дослідник вирізняв у середовищі «східних робітників» ізольовані соціальні групи, наголошуючи на недослідженості проблеми жінок-остарбайтерок та їхніх дітей.

Варто наголосити на важливості гендерної тематики в дослідженні політики нацистської Німеччини щодо експлуатації населення окупованих територій у різних галузях її економіки. Цю тему опрацювала Тамара Франкенбергер у дослідженні «Ми були худобою. Біографічні спогади колишніх радянських примусових робітниць» («Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen») [12]. Т. Франкенбергер розглянула підстави й сфери залучення праці «східних робітниць» у Третьому райху. Зазвичай жінок вивозили з окупованих територій до Німеччини так само, як і чоловіків. Але найчастіше на окупованих територіях основний трудовий актив становили саме жінки, бо чоловіки служили тим часом у Червоній армії і масово гинули під час

оборони міст, а ті, які залишались у містах, найчастіше не мали через хвороби або вік достатнього здоров'я, щоб їх можна було задіяти в німецькому виробництві. Саме тому жінки з окупованих територій, на переконання Т. Франкенбергер, поряд із військовополоненими були найчисленнішим трудовим ресурсом примусових робітників Третього райху. Дослідниця детально розглядає умови проживання й праці примусових робітниць у німецьких трудових таборах.

У науковому дослідженні Гізели Шварц «Діти, яких не рахували» («Kinder, die nicht zählten») порушено проблему іншої особливої групи «східних робітників» – остарбайтерських дітей [13]. Дослідниця визначає, що вони або потрапляли до німецьких трудових таборів разом із матерями, або народжувалися власне там, де працювали остарбайтерки. Назва дослідження Г. Шварц натякає на те, що дітей, привезених до трудових таборів чи народжених там, не реєстрували, здебільшого не розцінюючи як важливий трудовий ресурс (особливо до шестирічного віку). Дослідниця підкреслює високу дитячу смертність у трудових таборах Німеччини через брак щеплень та належних умов для годування й догляду. Крім того, дітей віком від шести років використовували на роботах, пов'язаних з обслуговуванням виробництва, а іноді й на будівельних. Із цим також пов'язана значна кількість випадків травматизму та загибелі серед них. Нерідкістю були випадки розлучення дітей із батьками, перевезення їх до інших трудових таборів. На жаль, Г. Шварц не зупиняється окремо на долі дітей остарбайтерів з України.

Проблему компенсаційних виплат колишнім остарбайтерам Третього райху розкриває монографія Константіна Гошлера «Борг моральний та фінансовий. Політика компенсацій виплат жертвам нацизму після 1945 р.» («Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945») [14]. Це всебічне дослідження історії започаткування в німецькому суспільстві та виходу на міжнародний рівень дискусії про необхідність компенсаційних виплат колишнім примусовим робітникам Третього райху. Варто зазначити, що дальші дослідження професора К. Гошлера стосувалися вже безпосередньо практики здійснення компенсації жертвам нацистських переслідувань. У 2007 р. під його керівництвом було реалізовано Бохумський міжнародний проект щодо Німецького фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» і партнерських організацій, у якому узагальнено проблему й підбито підсумки багаторічної діяльності зі здійснення компенсаційних виплат примусовим робітникам Третього райху [15]. Слід зауважити, що джерельною базою для цього дослідження було листування громадян України (кандидатів на виплату компенсацій) з Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення», який функціонував при Кабінеті Міністрів України в 1997–2003 рр., передане в архів Інституту історії України Національної академії наук України.

Проблематику репатріації радянських примусових робітників та військовополонених розкрила Ульріке Гекен-Гайдль у монографії «Шлях назад. Репатріація радянських військовополонених і примусових працівників під час та після Другої

світової війни» («Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg») [16]. У Гекен-Гайдль зосереджує увагу й на випадках залишення колишніх оstarбайтерів у Німеччині після завершення Другої світової війни. Дослідниця звернула суттєву увагу у своїх студіях на політику США стосовно переміщених осіб і констатувала, що Європа вирішила не тільки свою багаторічну загальну проблему національних меншин завдяки Другій світовій війні, а й нову проблему нацменшин завдяки схваленню західними країнами політики, спрямованої на примусову репатріацію радянських громадян. Загалом У. Гекен-Гайдль аналізувала репатріацію у двох аспектах: як відносини між країнами альянсу та Радянським Союзом і як елемент репресивної внутрішньої політики СРСР. Авторка ґрунтовно описала механізми західних союзників для прийому та налагодження життя переміщених осіб, ведення переговорів щодо підписання угоди про обмін полоненими з СРСР. Водночас У. Гекен-Гайдль лише побічно торкається питання репатріації оstarбайтерів з України, констатуючи при цьому, що українські «примусові робітники» охоче залишались у Німеччині чи емігрували до США та Канади, хоча й не наводить статистичних підтверджень цієї позиції.

Дослідження Вольфганга Якобмаера «Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941–1945» («Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland 1941–1945») є одним із найвдаліших у доробку німецьких учених на тему повернення до вітчизни вивезеного Третім райхом населення з окупованих територій [17]. У цій науковій студії увагу зосереджено насамперед на перебуванні переміщених осіб у західноєвропейських країнах після завершення Другої світової війни та на примусових методах репатріації колишніх радянських громадян. Порушена проблема була справді актуальною в умовах нових політичних реалій, особливо у перші роки «холодної війни» між Заходом та СРСР. Західні країни, передусім США й Канада, почувалися зацікавленими в переселенні колишніх примусових робітників до своїх країн, де була потрібна дешева робоча сила. В. Якобмаер зазначає, що особливо в Західній Німеччині союзники закликали колишніх оstarбайтерів їхати до Канади, лякаючи тим, що після повернення до СРСР їх знову відправлять до колгоспів, а деяких вивезуть до Сибіру й Казахстану. Вчений загалом перекоаний, що питання репатріації стало політичним у контексті не тільки злочинів Третього райху, а й майбуття повоєнного світу, знову розколотого на два табори. У цій науковій праці лише побіжно сказано про долі українських оstarбайтерів, але автор зазначив, що чимало їх погоджувалося на переїзд до Канади.

У дослідженні Крістіана Штрайта «Радянські військовополонені – масові депортації – примусові робітники» основний акцент зроблено на порівнянні становища німецьких військовополонених у Радянському Союзі та радянських у Німеччині [18]. Зазначено, що в системі радянських штрафних таборів німецькі військовополонені мали в багатьох сенсах «привілейоване» становище. Тоді як серед радянських військовополонених померла через голод, епідемії та важку

працю більш ніж третина. К. Штрайт зазначає, що після невдалого «бліцкригу» й усвідомлення того, що бойові дії затягнуться, радянські полонені раптом стали останнім резервом робочої сили, яким можна було володіти, і варто було якнайшвидше та в найбільшій можливій кількості їх використовувати. Однак відсутність плану щодо забезпечення великої кількості військовополонених місцями для проживання та їжею суттєво обмежила можливість їх експлуатації, призвівши до високих показників смертності. Загалом автор підкреслює, що становище військовополонених на примусових роботах Третього райху було набагато гіршим, ніж інших радянських остарбайтерів.

Самобутнім комплексним дослідженням політики Німеччини, пов'язаним з експлуатацією населення окупованих територій, є книжка Марка Шперера «Примусова праця під свастикою. Іноземні цивільні робітники, військовополонені та в'язні в німецькому райху та окупованій Європі» («Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa») [19]. М. Шперер саме з масовим прибуттям остарбайтерів пов'язує появу розгалуженої системи трудових таборів у Третьому райху. Чимало примусових робітників були поляками, більш ніж половина з яких трудилися в сільському господарстві, де німецькі фермери стежили за умовами життя й праці. Інші іноземні робітники (данці, бельгійці) тоді здебільшого прибували до Німеччини непримусово й орендували кімнати в дешевих готелях та гуртожитках. Лише незначна частина примусових робітників і, звісна річ, військовополонені мешкали у спеціально створених таборах під охороною. М. Шперер наводить підрахунки кількості примусових робітників у Третьому райху за окремими галузями економіки для отримання вірогідних даних про чисельність живих колишніх остарбайтерів та в'язнів концтаборів. Окрім того, у книжці подано аналіз експлуатації примусової праці окремих категорій (робітників, в'язнів та військовополонених) і думку автора щодо компенсації колишнім невольним робітникам. Дослідження М. Шперера виділяється серед інших німецьких наукових розвідок не лише всебічністю методів і майже енциклопедичним висвітленням проблематики примусової праці, а й виокремленням серед примусових робітників вихідців з України.

На основі опрацьованого фактологічного матеріалу можна зробити такі висновки.

По-перше, німецька історіографія досліджень проблематики використання праці остарбайтерів у політиці Третього райху є достатньо розробленою. Німецькі історики переважно досліджують питання кількості примусових робітників, умов їхніх життя й праці (у публікаціях ці аспекти розглядають і стосовно окремих категорій населення: військовополонених, жінок, дітей). Значну увагу в німецькій історіографії приділено проблемі репатріації примусових робітників. При цьому вчені підкреслюють, що в умовах наростання «холодної війни» західні союзники були зацікавлені в переселенні колишніх остарбайтерів за океан – до США чи Канади.

По-друге, тема критичного аналізу наукових праць німецьких істориків у дослідженні експлуатації трудових ресурсів Третім райхом на окупованих територіях у роки Другої світової війни не досліджена на сьогодні у вітчизняній історичній науці повною мірою. Ми лише частково здійснили критичний аналіз наукових праць деяких німецьких істориків. Перспективу продовження таких досліджень ми пов'язуємо з необхідністю проведення критичного аналізу всіх наукових праць як закордонних, так і вітчизняних фахівців. Він має бути всебічним, комплексним, базуватися на документах архівів України й зарубіжжя, матеріалах історичних та краєзнавчих музеїв, спогадах як самих оstarбайтерів, так і їхніх родичів, місцевих жителів, представників української діаспори. Лише на такій основі дослідники зуміють не тільки достатньою мірою заповнити прогалини, а й усебічно вивчити історію Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Потильчак О.В. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації / О.В. Потильчак // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії) та ін. / НАН України. Інститут історії України. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, НАН України, 2011. – 943 с.
2. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни / В.І. Кучер, О.В. Потильчак. – К.; Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. – 368 с.
3. Данильчук В.Р. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині: монографія / В.Р. Данильчук / Рівнен. облрада, Рівнен. облдержадмін., Наук.-ред. група кн. «Реабілітовані історією. Рівненська область». – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 280 с.
4. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. – Вінниця, 2003. – 344 с.
5. Лобода М.К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / Марина Лобода / Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 206 с.
6. Лобода М. Працевикористання цивільного населення на окупованій території України (1941–1944 рр.): історіографія питання / М. Лобода // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – 2009. – Вип. 12. – С. 31–44.
7. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–53 рр.) / Т.В. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.
8. Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Ред. кол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; Упорядн.: Р.І. Пилявець, В.М. Яременко / Український інститут національної пам'яті; Інститут історії України НАН України. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – 230 с.
9. Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2006. – 412 с.
10. Грінченко Гелінада Геннадіївна. Українські оstarбайтери в системі примусової праці Третнього райху: проблеми історичної пам'яті.: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Інститут історії України, 2011. – 449 с.

11. Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches* / U. Herbert. – Berlin; Bonn, 1986; Idem. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des Ausländer-Einsatzes in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. – Bonn, 1999. – 589 s.
12. Frankenberger T. *Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen* / T. Frankenberger. – Münster, 1997. – 234 s.
13. Schwarz G. *Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg* / G. Schwarz. – Essen, 1997. – 336 s.
14. Goschler C. *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*. – Göttingen, 2005. – 543 s.
15. *Die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit am Anfang des 21. Jahrhunderts* / Hrsg. von C. Goschler in Zusammenarbeit mit J. Brunner, Krz. Ruchniewicz und Ph. Ther. 4 Bände. – Göttingen, 2012.
16. Goeken-Haidl Ulrike. *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg* / Ulrike Goeken-Haidl. – Essen: Klartext-Verlag, 2006. – 573 s.
17. Jacobmeyer W. *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland 1941–1945* / W. Jacobmeyer // *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*. – Bd. 65. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – 324 s.
18. Штрайт К. *Советские военнопленные – массовые депортации – принудительные рабочие* / Кристиан Штрайт // *Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований: пер. с нем. предисл. В. Рана*. – М.: Прогресс-Академия; Весь мир, 1996. – С. 589–600.
19. Spoerer M. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945*. – Stuttgart, München, 2001. – S. 369.

© Юрий СКРИПНИЧЕНКО

АНАЛИЗ НЕМЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА ТЕМУ «ПОЛИТИКА НАЦИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ В ОТНОШЕНИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ОККУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЙ В РАЗЛИЧНЫХ ОТРАСЛЯХ ЭКОНОМИКИ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА»

Исследование посвящено анализу немецкой научной литературы по теме «Политика нацистской Германии в отношении использования населения оккупированных территорий в различных отраслях экономики Третьего рейха». В освещении темы автор руководствовался принципами историзма, объективности, анализа, синтеза, используя сравнительный и ретроспективный методы исследования. Сделан вывод о том, что на сегодняшний день эта тема в исторической науке является малоисследованной и требует дальнейшей разработки. Результаты исследования могут быть использованы научно-педагогическими работниками при подготовке к лекционным, практическим, семинарским

заняттям в вищих і середніх навчальних закладах; при написанні дисертаційних досліджень, наукових статей, магістерських, дипломних, курсових, рефератів, доповідей, презентацій на цю чи подібну тему.

Ключевые слова: Друга світова війна, історіографія, Третій рейх, окупаційний режим, примус до праці.

© Yuri SCRIPNICHENKO

ANALYSIS OF GERMAN LITERATURE WITH THE THEME "POLITICS OF NATIONAL GERMANY ON USE OF POPULATION OF CUSTOMS TERRITORIES IN DIFFERENT SECTORS OF THE THIRD ECONOMY OF THE ECONOMY"

The study is devoted to the analysis of German literature on the topic "Nazi Germany's policy on the use of the population of the occupied territories in various spheres of economy of the Third Reich". For a better coverage of this topic, the principles of historicism, objectivity, analysis, synthesis, comparative, retrospective research methods were involved. We managed to conclude that to date the given topic in historical science is poorly investigated, needs further elaboration. The results of this study can be used by scientific and pedagogical staff during preparation for lectures, practical, seminars in higher and secondary educational institutions; during the writing of dissertation research papers, scientific articles, master's theses, diplomas, course papers, abstracts, reports, presentations on this or similar topic.

Keywords: Second World War, historiography, Third Reich, occupation regime, forced labor.